

ΑΠΟ ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΣΤΟ ΕΝΤΥΠΟ

ΣΤΟΝ ΠΡΟΛΟΓΟ τῆς *Ἐπιτομῆς τῶν Ὁκτώ του Λόγου Μερῶν* τοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρι, τοῦ πρώτου βιβλίου ποῦ βγῆκε ἀπὸ χέρια ἑλληνικά τὸ 1476, ὁ ἐκδότης του Δημήτριος Δαμιλᾶς γράφει μεταξὺ ἄλλων: «Ταῦτα δὴ λογιζόμενος, εὕρισκον ὑμῖν μὲν ἂν πάνυ κεχαρισμένον εἶναι καὶ χρήσιμον οὐδὲν ἦττον, εἰ βιβλίων ἑλληνικῶν ἄνευ πολλῆς δαπάνης καὶ δυσχερείας εὐποροῦντες τυγχάνοιτε». ¹ Ἀπὸ αὐτὲς τὶς τρεῖς γραμμὲς ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι ἡ ἀπόκτηση ἑλληνικῶν βιβλίων ἦταν τόσο ἐπιθυμητὴ στοὺς Ἕλληνες καὶ ξένους οὐμανιστὲς τοῦ 15ου αἰῶνα, ὅσο ἐπίσης δυσχερὴς καὶ δαπανηρὴ ὑπόθεσις.

Μιὰ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ στὴν ἐποχὴ ἐκείνη προσφέρει ἀμέτρητες μαρτυρίες καὶ περιστατικά, ποὺ ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴν τὴν κατάστασι πραγμαμάτων. Ἔτσι, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε τὴν συγκίνησι ποὺ πρέπει νὰ ἐνίσωσε στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα ὁ πρῶτος οὐμανιστὴς λόγιος Φραγκίσκος Πετράρχης, ὅταν πῆρε στὰ χέρια του τὸ πολυπόθητο χειρόγραφο μὲ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῆς *Ἰλιάδας* τοῦ Ὁμήρου, ποὺ τοῦ ἔφερε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ Βυζαντινὸς διπλωμάτης Νικόλαος Σιγгерός. ² Καὶ ἀπὸ τὸ 1396, μὲ τὴν ἐπισημοποίηση τῆς εἰσαγωγῆς τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴν Φλωρεντία ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, ἀρχίζει καὶ ἡ ἀναζήτησι ἑλληνικῶν βιβλίων. Ἡ συνεχῶς ἐντεινόμενη ἀναζήτησι αὐτὴ παίρνει κυριολεκτικὰ τὴν μορφή περιπετειώ-

δους ἐπιχείρησις γιὰ τὴν ἀνακάλυψιν πολυτιμῶν θησαυρῶν. ³ Τὰ ἐπιστολόρια ἀνθρώπων τῶν γραμμάτων, ὅπως οἱ Guarino Veronese, Leonardo Giustiniani, Angelo Poliziano, Ambrosio Traversari, Lorenzo Valla, Pier Candido Decembrio, Ermolao Barbaro il Vecchio καὶ ὁ Francesco Filelfo, εἶναι γεμάτα ἀπὸ σχετικὲς εἰδήσεις. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Βυζαντινοῦ λογίου Ἰσιδώρου —κατόπιν ἐνωτικοῦ ἐπισκόπου Κιέβου— ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν ἀποστολὴ ἑλληνικῶν βιβλίων στὸν Guarino Veronese: «Δέχου τοῖνυν ἅμα τούτοις τοῖς γράμμασι τὴν τε Ξενοφώντος Κύρου Ἀνάβασιν, τὸν τε Οἰκονομικὸν καὶ σύν γε αὐτοῖς τὸν οὕτω πως Ἰέρωνα ἢ Τυραννικὸν ἐπιγραφόμενον, ἀρίστου ῥήτορος ἄριστα συγγράμματα, ἃ δὴ σοι πάντα δεικνύειν μέλλει τό τε τῶν γραμμάτων κάλλος, τὴν τε περὶ ταῦτα μετὰ σπουδῆς ὀρθότητα». ⁴ Καὶ ὁ Ambrosio Traversari, ἰδρυτὴς σχολῆς τοῦ Φλωρεντία, ὅπου ἐκπαιδεύονταν στὴν ἀντιγραφικὴ τέχνη ὀρφανὰ Κυπριωτόπουλα, σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Giordano Orsini, διατυπώνει παράπονα γιὰ τὴν φειδωλὴ οἰκονομικὴ ὑποστήριξι τοῦ ἔργου του. Ἀναφέρο-

3. Remiggio Sabbadini, *Le scoperte dei codici latini e greci nei secoli XIV e XV*, καὶ φωτοαναστατικὴ ἔκδοσις μὲ συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις ἀπὸ τὸν Eugenio Garin, Firenze 1967. - L.D. Reynolds καὶ N.G. Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι, μετάφρ.* Νικ. Μ. Παναγιωτάκη, Ἀθήνα 1981, σελ. 147-193. Agostino Pertusi, "L'Umanesimo Greco dalla fine del secolo XIV agli inizi del secolo XVI," *Storia della cultura veneta*, 3/1. Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento, a cura di Manlio Pastore Stocchi e Girolamo Arnaldi, Neri Pozza editore, Vicenza 1980, σελ. 177-264.

4. W. Regel, *Analecta Byzantino-russica*, Petropoli MDCCCXCI, σελ. 59.

1. Emile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XV et XVI s., t. I, Paris 1885, σελ. 4.

2. Agostino Pertusi, *Leonizio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Venezia-Roma 1964.

Γενετέρι' ἑ σώματος, ἔτε' ὅσων μα πρεσβύτητος
 ἔχον· ἄλλο μὲν ἔχον καὶ σώμα, ἄλλο δὲ οὐκ ἔχον·
 τὰ δὲ ἑσθ' ὁ μόχθος καὶ σὺν ἄλλῃ λ' ἰφίστηκ' ὁ
 μὲν ἔρ' ἑσθ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ
 πρῶτα οὐ πρὸς ὅσον καὶ ὅσον ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ

Εἰκ. 1. Μιχαὴλ Ψελλοῦ διάφορα ἔργα. Ἀνώνυμος γραφέας, 14ος αἰώνας, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ/ΠΑ 4.

ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ
 ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ
 ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ
 ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ
 ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ
 ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ
 ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ
 ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ

ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ
 ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ
 ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ
 ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ
 ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ
 ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ
 ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ
 ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ μὲν ἔρ' ἰφίστηκ' ὁ

Εἰκ. 2. Ὅμηρος, Ὀδύσεια. Γραφέας Γεώργιος Χρυσοκόκης, 1335/1336, Vat. Palat. gr. 7.

Ἡ δὲ ἀνθρώπου βρύουσα ζωπικὴ καὶ φωπ
 ἑπικὴ πικὴ· ἡ σὺν αἰδώς τοῦ πρὸς δι
 μίουρ γικὴ δύναιμις· ὁ πᾶσθ' ἡ τὴν
 οἰκομομίαν δὲ αὐτὴν τῶν μεροτῶν

Εἰκ. 3. Λειτουργικά κείμενα. Γραφέας Ἰωάννης μοναχὸς τῆς Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν
 στὴν Κωνσταντινούπολη, 1394, Vat. Chis. R V 29.

φιλοσοφία γὰρ τοι ἐστὶν ὡς ὠκράτεσ χαρίεν· ἐὰν τισὶς ἀντ
 ὀν μέτρῳσ' ἀψιταί· ἐν τῇ ἡλικίᾳ· ἐὰν δὲ πέραν τέρωτον δέ
 ορτοσ' ἐρδία τριψι· διάφθορα τῶν ἀμωρ· ἐὰν γὰρ καὶ παρὲν
 ἐν φνίσι· καὶ πορρωτὶς ἡλικίᾳ σ' φιλοσοφί· ἀρα γ' ἡ παρ
 τῶν ἀπείρου γέγονε μὲν ἐστὶν· ὡς χρὴ ἐμπείρου εἶναι· τοῦ

Εἰκ. 4. Aulus Gellius, Noctes Atticae. Ρώμη, Sweeney-Panartz, 1469.

ὁρᾷ· γὰρ ὡς ὡς κρίνεισ' ἐν μέτρῳ ὅτ' ἐστὶ
 ζεῖ δ' οὐδ' ἀρμότερ βασιλᾶς διώκειν ὁ μέλλων·
 ἀρκὰ παρὲν πᾶσαν κρίναις ἐν κόσμῳ ἀπάρη
 ψορταί δ' ἐν τῇ μέτρῳ πικρὸι τὰ πικρὸι

Εἰκ. 5. Χρησμοί. Γραφέας Lorenzo Valla, 14ος αἰώνας, Par. lat. 7723.

ντας πώς τὰ ἑκατὸ χρυσὰ νομίσματα ποὺ εἶχε λάβει ἀπὸ τὸν προστάτη του πάπα Εὐγένιο Δ' δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὴν ἀγορὰ κρεβατιῶν γιὰ τοὺς γραφεῖς, οὔτε γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ οἰκήματος ποὺ τοὺς στεγάζει, οὔτε γιὰ τὴν ἀγορὰ μεμβρανῶν, ἀλλὰ οὔτε κὰν γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν μισθῶν, ἀποκαλύπτει τὸ μέτρο τῆς σημασίας ποὺ ἀποδίδει σὲ αὐτὴν τὴν ἐργασία, ἀλλὰ καὶ τοῦ χρηματικοῦ κόστους γιὰ τὴν διεξαγωγὴ τῆς.⁵ Τὸ 1467, ὁ Ἑλληνας λόγιος Μιχαὴλ Ἀποστόλης μᾶς ξαφνιάζει, καθὼς φτάνει νὰ ἀναλογίζεται γραπτὰ γιὰ τὴν χρῆση βίας ἀκόμη, προκειμένου νὰ ἀποκτήσει πολὺτιμα χειρόγραφα γιὰ τὸν ἐργοδότη καὶ προστάτη του καρδινάλιο Βησσαρίωνα. Τοῦ γράφει: «Ἀνάγκη πάση καὶ τέχνῃ πείσαι καὶ μηχανῇ τοὺς ἐπαράτους τῶν βιβλίων ἀναγκάσαι δεσπότας [...] ταῦθ' ἡμῖν παρασχεῖν ἢ πειθοῖ ἢ χειρί».⁶

Μὲ τὴν ἐγκατάσταση Ἑλλήνων κωδικογράφων στὴν Ἰταλία —κυρίως μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως— ἡ παραγωγὴ χειρογράφων αὐξάνεται αἰσθητά. Ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ αὐξηση τῆς κυκλοφορίας τους διευρύνει καὶ τὴν δημοτικότητά τους καί, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν εὐρύτερη ἐξάπλωση καὶ πρόοδο τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, πολλαπλασιάζει τὴν ζήτησή τους ἀπὸ ὀλοένα καὶ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀνθρώπων. Ἰδοὺ, λοιπόν, πόσο θριαμβευτικὰ μπορούσαν νὰ ἤχουν τὰ λόγια «ἄνευ πολλῆς δαπάνης καὶ δυσχερείας εὐποροῦντες τυγχάνοιτε» τοῦ Δημήτριου Δαμιλά, ποὺ ἀνέφερα παραπάνω.

Ἀλλὰ πρὶν κλείσουμε τὸ χειρόγραφο βιβλίον καὶ ἀνοίξουμε τὸ ἐντυπο, πρὶν ἀκολουθήσουμε αὐτὴν τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη ποῦ,

εὐνόητα, ὑποκινήθηκε ἀπὸ τὶς ἀναγνωστικὲς ἀνάγκες τοῦ συνεχῶς διευρυνόμενου κύκλου ἐνδιαφερομένων, ἀξίζει νὰ ἐξετάσουμε σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴν μορφή τοῦ ἑλληνικοῦ χειρόγραφου βιβλίου, ὅπως τὸ γνώρισαν οἱ πρῶτοι οὐμανιστές.

Ἄν ἀνατρέξει κανεὶς στὸ περιεχόμενο τέτοιων βιβλίων ποὺ κυκλοφόρησαν στὸ Βυζάντιο στὸ τέλος τοῦ 14ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα, θὰ διαπιστώσει δύο πράγματα: Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι ὅλα σχεδὸν γράφτηκαν σὲ χαρτὶ καὶ τὸ δεύτερο ὅτι τὸ περιεχόμενό τους εἶναι θεολογικό, χωρὶς βέβαια νὰ λείπουν καὶ κείμενα γιὰ διδασκαλικὴ χρῆση, ὅπως οἱ σχεδιογραφίαι ἢ κείμενα τῆς κλασσικῆς γραμματείας —κυρίως οἱ τραγωδίαι τοῦ Εὐριπίδη, σχολιασμένες ἀπὸ τοὺς μεγάλους Βυζαντινοὺς φιλόλογους Δημήτριον Τρικλίνιον, Θωμᾶ Μάγιστρο καὶ Μανουὴλ Μοσχόπουλο. Ἡ γραφὴ τους εἶναι γωνιώδης ἢ στρογγυλή, πυκνὴ καὶ δυσανάγνωστη γιὰ τὸ μὴ ἐξασκημένο μάτι. Αὐτὰ ἦταν τὰ χειρόγραφα ποὺ γνώρισαν οἱ πρῶτοι οὐμανιστές.

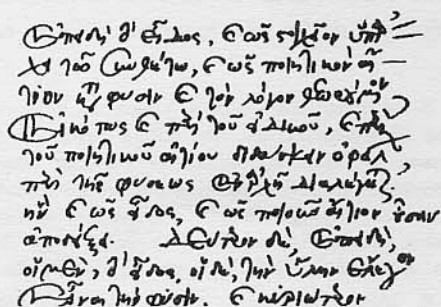
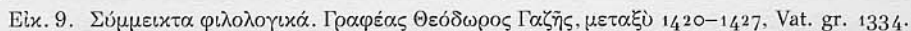
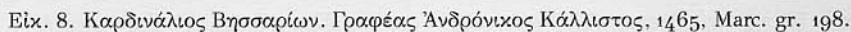
Ἀντίθετα, τὰ χειρόγραφα ποὺ προορίζονταν γιὰ λειτουργικὴ χρῆση γράφονταν —μερικὰ μάλιστα καὶ σὲ περγαμνῇ— μὲ ἕνα παραδοσιακό, μεγάλοςχημο καὶ ἐπίσημο ὕφος ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ διαμορφώνεται τὸν 12ο καὶ 13ο αἰῶνα, καὶ ποὺ ὁ Λίνος Πολίτης ὀνόμασε γραφὴ τοῦ τύπου τῆς Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν —τοῦ ὁμώνυμου μοναστηριοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου αὐτὴ ἡ γραφὴ συστηματοποιήθηκε στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ διαδόθηκε σὲ ὅλον τὸν ἑλληνικὸν χῶρον (εἰκόνες 1, 2 καὶ 3).⁷

Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖο παρατηροῦμε στὸ βιβλίον τῶν Conrad Sweynheim καὶ Arnold Pannartz εἶναι ὅτι τὰ ἑλληνικὰ τυπογραφικὰ του στοιχεῖα (εἰκ. 4) —ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτότερα σχετικὰ δείγματα ἑλληνικῶν— ἔχουν χαρα-

5. "Centum solos aureos accepimus, licet centum alios polictus sit. Sed minus quam et lectos emere in usum scriptorum et reparare domum convenit, membranasque emere et salaria tribuere." *Ambrosii Traversarii aliorumque ad ipsum et ad alios de eodem Ambrosio latinæ epistolæ*, Florentiæ 1759, lib. I, ep. XIX, col. 41 and lib. II, ep. XI, col. 81–82.

6. Hippolyte Noiret, *Lettres inedites de Michel Apostolis*, Paris 1889, ep. LXX, σελ. 88–89.

7. Linos Politis, *Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν*, *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958), σελ. 17–36 καὶ 261–287.

Εἰκ. 10. Σιμπλίκιος. Γραφέας Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, ἔτος 1441, Par. gr. 1908.

Εἰκ. 11. Ἰωάννης Ἀκουάριος. Γραφέας Ἀνδρόνικος Χαλκεόπουλος, 1439, Ambros. gr. 190.

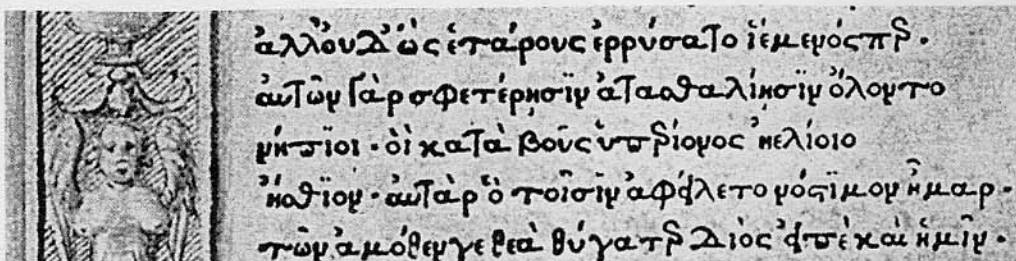
In quot diuiduntur
quattuor litteræ in du
uocales & consonanti
les qdē sunt septem.
o.p.ua.&.w.grādis.exg

Εἰκ. 12. Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ *Ἑρωτήματα*. Βιτσέντζα, Giovanni da Reno (:), 1475 μετ' 1476.

τῶν δ' ἄσων ἐν μάθαι καὶ
 φωνᾷ τοπίων ὅσων
 βάλει τοῦ κτίσας φωνᾷ ἐν
 πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις

Εικ. 13. Πίνδαρος. Γραφέας Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, 15ος-16ος αιώνας, Par. gr. 2783.

Εἰκ. 14. Κόιντος Σμυρναῖος. Ἀνώνυμος γραφέας, μέσα 15ου αἰώνα, Neapol. gr. II F11,

Εικ. 15. Όμηρος. Φλωρεντία, Δημήτριος Δαμιλάς, 1488/1489.

ἀλλοτε μάρυα πρὶς ἐμέρι. ἀλλοτε μέπερ.

ταῦτο δὲ δαίμωντε καὶ ὀλβίος, οἷς τὰς τιμὰς

εἰδώς ἐράζηται. ἀναιτίος δαυαίοισιν.

ὄρνιθας κρίνων καὶ ἄφραδίας ἀλείνωνσι.

Εἰπὶ καὶ μὲν οἱ ὄντες πρὶς ἐμὲ
ἐν δὲ δαίμων. οὐκ ἔστι δὲ
μετὰ τὸ πρὶς ἐμὲ. οἷς τὰς τιμὰς
εἰδώς ἐράζηται. καὶ δὲ
ἀναιτίος, ἀλλ' ὁ δαίμων
ταῦτα ἐραίνει. οὐκ ἔστι δὲ
μετὰ τὸ πρὶς ἐμὲ. οἷς τὰς τιμὰς
εἰδώς ἐράζηται. ἀναιτίος
δαυαίοισιν. οἷς τὰς τιμὰς
εἰδώς ἐράζηται. ἀναιτίος
δαυαίοισιν.

Εικ. 16. Ἡσίοδος. Γραφέας Δημήτριος Δαμιλάς, τέλη 15ου αἰώνα, Marc. gr. IX 6.

χαίρετε καὶ μέμνησθε τὰ δόγματα. τοῦτ' ἐπὶ κοῦρος
ὑψατον ἔπειτα φίλοις πρώτος ἀποφθίμενος.
θείρμητιν ἐκ πύελον γὰρ ἐληλυθε. καὶ αἶματον

Εικ. 17. Μαξίμου Πλανούδη, Ἀνθολογία. Γραφέας Ἰανὸς Λάσκαρις, 15ος-16ος αἰώνας, Vat. Barb. gr. 123.

ὁ καὶ μοῦδο καίσαρ. ἰούλιος πολυ-
δάμης χαίρειν:
Ὁ σα μὲν πρὸ τῶν αἰώνων ἀκριβοῦς φωνὴ ὅχοις τῶν
ἀνθρώπων μετὰ τὴν ὥρην, ταῦτα παρ' ἐκείνων ἐξ ἐνέκτου.
πολλὰ δὲ καὶ οἱ τῶν παλαιῶν σωθέντες ἐμείνουσιν.

Εικ. 18. Ἰούλιος Πολυδεύκης. Γραφέας Γεώργιος Ἀλεξάνδρου, τέλη 15ου αἰώνα,
Ἀθήνα, Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀνταλ. 190.

Ἡμεῖς οὖν ἐκ τῶν παλαιῶν σωθέντες ἐμείνουσιν. οὐκ ἔστι δὲ
μετὰ τὸ πρὶς ἐμὲ. οἷς τὰς τιμὰς
εἰδώς ἐράζηται. ἀναιτίος
δαυαίοισιν. οἷς τὰς τιμὰς
εἰδώς ἐράζηται. ἀναιτίος
δαυαίοισιν.

Εικ. 19. Αυτόγραφη ἐπιστολὴ Ἰωάννου Γρηγορόπουλου, ἀρχὲς 16ου αἰώνα, Ἰταλία, ἰδιωτικὴ συλλογὴ.

χθεϊ σύμφωνα με τὸ ὕφος τῆς γραφῆς τῶν Ἱταλῶν οὐμανιστῶν (εἰκόνες 5, 6 καὶ 7) καὶ ὄχι τῶν Ἑλλήνων κωδικογράφων ἢ καὶ οὐμανιστῶν ποὺ εἶχαν σχέση μετὰ τὸν φιλολογικὸ κύκλο τοῦ Giovanni Andrea de Bussi στὴν Ρώμη, ὅπως τοῦ Ἀνδρόνικου Κάλλιστα καὶ τοῦ Θεόδωρου Γαζῆ (εἰκόνες 8 καὶ 9).⁸ Μιὰ γενικὴ παρατήρηση ποὺ ἔχουμε νὰ κάνουμε εἶναι ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος τῶν γραμμάτων εἶναι εὐανάγνωστος καὶ εὐκολομύμητος, δεδομένου ὅτι τὰ βιβλία ποὺ τὸν εἶχαν υἱοθετήσει ἀπευθύνονταν κυρίως σὲ μαθητές. Ἡ ἀπομίμηση τῆς βυζαντινῆς εὐκαμψίας τῶν γραμμῶν, σὲ ἀντίθεση μετὰ τὴν αὐστηρότητα καὶ δυσκαμψία τῶν λατινικῶν, τῶν ἐνώσεων καὶ τῶν συμπλεγμάτων τῶν γραμμάτων ἦταν πράγμα ἀφάνταστα δύσκολο γιὰ τοὺς Ἱταλοὺς χαρακτές.

Ἡ ἐργασία ὅμως τῶν Ἑλλήνων κωδικογράφων στὴν Ἱταλία δημιούργησε σιγὰ σιγὰ μιὰ διαφορετικὴ αἰσθητικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν τύπο τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς ποὺ θὰ ἀντιπροσώπευε τὸ ἑλληνικὸ ἀναγεννησιακὸ ἐντυπο βιβλίον: κίνηση καὶ ποικιλία μορφῶν καὶ σχημάτων ἀπέναντι στὴν στατικότητα τῆς λατινικῆς γραφῆς (εἰκ. 10 καὶ 11). Θὰ σταματήσω γιὰ λίγο στὸν κωδικογράφο Ἰωάννη Ρῶσο. Εἶναι αὐτὸς, στὸν ὁποῖο ὁ Βησσαρίων ἀνέθεσε τὴν ἀντιγραφή τῶν ἐπεξεργασμένων ἀπὸ τὸν ἴδιον κειμένων τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη.⁹ Ὁ Ρῶσος γράφει στὸ ὕφος τῆς Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν καὶ ἡ γραφή του (εἰκ. 12) δὲν διαφέρει καὶ πολὺ ἀπὸ τὴν γραφή τοῦ μοναχοῦ Ἰωάσαφ. Ἡ γραφή αὐτὴ ἐχρησιμοποιεῖτο ἀποκλειστικὰ γιὰ τὰ ἱερὰ κείμενα. Τώρα ἡ γραφή αὐτὴ χρησιμοποιεῖ-

ται καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Ὅμηρο. Ὅσο καὶ ἂν τὸ γεγονός φαίνεται τυχαῖο, δείχνει ὅτι τὰ ἱερὰ κείμενα καὶ οἱ μεγάλοι κλασσικοὶ συγγραφεῖς προσεγγίζονται μετὰ ἰσοτίμο τρόπο. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὸ, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι, μετὰ τὰ ποικίλματα καὶ τὴν εὐλυγισία τῆς γραφῆς, τὸ οὐμανιστικὸ χειρόγραφο βιβλίον ἐνδύεται βυζαντινὸ χιτῶνα, κάτι ποὺ προσδίδει στὰ περιεχόμενά του ὄχι μόνον αὐθεντικότητα ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερη ἐπισημότητα καὶ ἱεροπρέπεια. Δὲν εἶναι, λοιπόν, παράλογο ποὺ κάποιοι κωδικογράφοι, ἀποφεύγοντας τὴν μονοτονία καὶ τὴν δυσκαμψία θέλησαν νὰ τυπώσουν βιβλία μετὰ στοιχεῖα ποὺ ὄχι μόνον ἐπέτρεπαν τὴν ἀπλὴ ἀνάγνωση τοῦ περιεχομένου τους, ἀλλὰ ἔτεμπαν αἰσθητικὰ μετὰ τὴν ποικιλία τῶν σχημάτων καὶ τὴν εὐελιξία τῶν χαρακτῆρων τους. Μιὰ ἀπὸ τὶς πρώτες προσπάθειες γίνεται στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Giovanni da Reno, τὸ 1475-1476, στὴν Βιτσέντζα (εἰκ. 12). Ἐδῶ τὰ γράμματα εἶναι λεπτότερα καὶ ἔχουν μιὰ κλίση πρὸς τὰ δεξιὰ. Πίσω ἀπὸ τὸν χαρακτὴ πρέπει νὰ κρύβεται κάποιος ἐμπειρὸς κωδικογράφος. Ὁ Nicolas Barker πιθανολογεῖ τὸν Δημήτριο Χαλκοκονδύλη¹⁰ (εἰκ. 13), ἐγὼ προτείνω ἕναν παλαιότερο ἀνώνυμο κωδικογράφο,¹¹ ἀρκετὰ δραστήριο, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται τὸ κείμενο τοῦ Κόιντου Σμυρναίου σὲ χειρόγραφο ποὺ βρίσκεται σήμερον στὴν Νεάπολη (εἰκ. 14).¹¹

Μὲ ὕφος παραπλήσιο καὶ τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1476, χαράζει καὶ ὁ Δημήτριος Δαμιλᾶς τὰ δικά του γράμματα, γιὰ νὰ τυπωθεῖ τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ βιβλίον (εἰκ. 15). Ἀναλύοντας γραφολογικὰ τὴν γραφή τοῦ Δημητρίου Δαμιλᾶ, δὲν μπορῶ νὰ ἀποφύγω τὸν πειρα-

8. Μ. Μανούσκα - Κ. Σταίκου, *Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἱταλικῆς Ἀναγέννησης (1496-1523)*, Ἀθήνα 1986, σελ. 28 (λῆμμα ἀπὸ τὸν Κ. Σταίκου).

9. M. Vogel - V. Gardthausen, *Die Griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, σελ. 187-193. Elpidio Mioni, "Bessarione scriba e alcuni suoi collaboratori, *Miscellanea Marciana di Studi Bessarionici*," *Medieval e Umanesimo* 22, Padova 1974, σελ. 302-304.

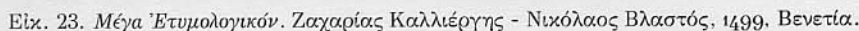
10. Nicolas Barker, *Aldus Manutius and the Development of Greek Script and Type in the Fifteenth Century*, Connecticut 1985, σελ. 25, καὶ Μ. Μανούσκα - Κ. Σταίκου, ὁ.π., σελ. 10 (λῆμμα ἀπὸ τὸν Κ. Σταίκου).

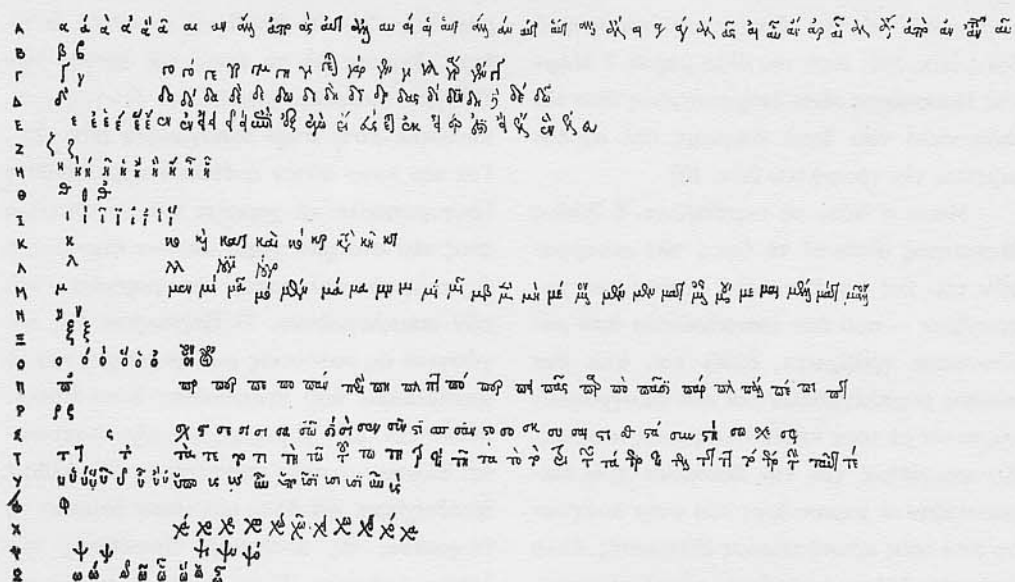
11. Francis Vian, *Histoire de la tradition manuscrite de Quintus de Smyrne*, Paris 1959, σελ. 47-50 καὶ πίν. III.

Είχ. 20. Ἀρριανός. Γραφέας Μάρκος Μουσοῦρος, ἀρχὴς 16ου αἰώνα, Marc. gr. VII 9.

Εἰκ. 21. Ἀριστοτέλης. Γραφέας Ζαχαρίας Καλλιέργης, τέλη 15ου αἰώνα, Bologna, Bibl. Univ. 2302.

Εικ. 22. Διοσκουρίδης. Γραφέας Νικόλαος Βλαστός, 1487, Modena, Bibl. Estense, gr. 115.

Εικ. 24. Προσπάθεια ανασύστασης της τυπογραφικής κάσσας του Ζαχαρία Καλλιέργη.

σμοῦ καὶ νὰ μὴν ἐπισημάνω μιὰ ἀνακολουθία μεταξὺ τῶν χειρογράφων τοῦ καὶ τῶν τυπογραφικῶν τοῦ χαρακτήρων (εἰκ. 16). Στὸ χειρόγραφο ἡ γραφή τοῦ ἔχει κίνηση καὶ περισσὴ εὐκαμψία. Ἀντίθετα, οἱ τυπογραφικοὶ τοῦ χαρακτήρες θυμίζουν περισσότερο τὴν γραφή τοῦ Θεόδωρου Γαζῆ, ὁ ὁποῖος ἀνήκει σὲ ἄλλη γενιὰ († 1478).

Ἡ περίπτωση τοῦ Δαμιλᾶ δείχνει τὴν διστακτικότητα τῶν πρώτων τυπογράφων νὰ χαράξουν γράμματα σύμφωνα μὲ τὸ προσωπικὸ τοὺς ὕφος ἢ ἀκόμη σύμφωνα μὲ τὸ ὕφος τῆς γενιᾶς τοὺς. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν θὰ περάσουν πολλὰ χρόνια καὶ θὰ ἐμφανιστεῖ στὸ τυπογραφικὸ προσκήνιο ἡ μεγάλη μορφή τοῦ Ἰαννοῦ Λάσκαρι. Οἱ δύο οἰκογένειες τῶν τυπογραφικῶν χαρακτήρων τοῦ — ἡ κεφαλαιογράμματη καὶ ἡ μικρογράμματη — εἶναι γνωστὲς καὶ δὲν θὰ ἐπεκταθῶ. Τὸ ἐνδιαφέρον πάντως εἶναι ὅτι, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὑπῆρξε κακογράφος (εἰκ. 17), ἦταν αὐτὸς ποὺ καθόρισε τὸν τύπο τοῦ ἐλληνικοῦ ἐντυποβιβλίου. Οἱ ἐπόμενοι μεγάλοι τυπογράφοι, ὁ Ἄλδος Μανούτιος καὶ ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης, βάδισαν πάνω στὴν δική του γραμμὴ.

Γιὰ τὸν Ἄλδο Μανούτιο ἔχουν γραφεῖ πολλά. Θὰ περιοριστῶ μόνο νὰ τονίσω τὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσφαλῶς εἶχε ἐπάνω τοῦ ὁ ἐλληνικὸς φιλολογικὸς κύκλος ποὺ στηρίζε τὴν τυπογραφική του ἐπιχείρηση — Γεώργιος Ἀλεξάνδρου, Μάρκος Μουσούρος, ἀδελφοὶ Γρηγορόπουλοι. Ὁ Γεώργιος Ἀλεξάνδρου ἀποτελεῖ τὸν συνδετικὸ κρίκο μεταξὺ τῆς παλιᾶς γενιᾶς τῶν συνεργατῶν τοῦ Βησσαρίωνα στὴν Βενετία καὶ τῆς νέας, ποὺ περιβάλλει τὸν δεύτερο σὲ σειρὰ μεγάλο φιλόλογο Μάρκο Μουσούρο. Τὸ ὕφος τοὺς ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸν τύπο τῆς Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν, ἀλλὰ ἔχει ἐμπλουτιστεῖ μὲ πολλὰ στοιχεῖα τῶν φιλολογικῶν γραφῶν. Ἐτσι, δημιουργεῖται ἓνα κράμα γραφῆς ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴν λεπτότητα, τὴν πλοκὴ καὶ τὴν κομψότητα τῶν σχημάτων. Ὁ Γεώργιος Ἀλεξάνδρου χρησιμοποιοῖ δύο εἰδῶν χαρακτήρες — παχεῖς καὶ λεπτούς —, τοὺς ὁποῖους ἐναλλάσσει στὴν ἴδια σελίδα ἀνάλογα μὲ τὸ κείμενο (εἰκ. 18).

Οἱ ἀδελφοὶ Γρηγορόπουλοι, Μανουὴλ καὶ Ἰωάννης, ἔμαθαν τὴν κωδικογραφικὴ τέχνη μὲ βάση τὰ στοιχεῖα τῆς γραφῆς τῶν Ὁδηγῶν ἀπὸ τὸν πατέρα τοὺς Γεώργιο καὶ

προχωρούν σ' ένα δικό τους προσωπικό ύφος (είκ. 19). Από την άλλη μεριά, ο Μάρκος Μουσοῦρος είναι επηρεασμένος από τον διδάσκαλό του Ίανό Λάσκαρι και σχεδόν μιμείται την γραφή του (είκ. 20).

Μέσα σ' αυτό το περιβάλλον, ο Άλδος Μανούτιος υιοθετεί το ύφος των συνεργατών του και χαράζει τους δικούς του χαρακτήρες — που δεν αποτελούνται από μεμονωμένα γράμματα, αλλά και από ένα πλήθος συμπλεγμάτων και συντομογραφιών σύμφωνα με τους κωδικογραφικούς κανόνες. Κατηγορήθηκε για την δυσκολία που παρουσίαζαν οι χαρακτήρες του στην ανάγνωση από τους πρωτόπειρους έλλητιστές, αλλά από την άλλη μεριά ήταν αυτοί οι χαρακτήρες που τον καθιέρωσαν ως τον μεγαλύτερο τυπογράφο ελληνικών βιβλίων στην Αναγέννηση. Στο Ψαλτήριο που επιμελήθηκε και τύπωσε το 1494, ο Ίουστίνος Δεκάδου γράφει για τον Άλδο: «Οὗτος τὴν τῶν γραμμάτων τούτων εὐαρμοσίαν καὶ σύνθεσιν τῇ τοῦ οἰκείου νοδὸς ἐφεύρεν δξύτητι. Ἐὼ γὰρ λέγειν τὸν χαρακτήρα, οὔπερ οὐκ ἂν τις τῶν ἐπὶ τὸ καλλιγραφεῖν χειρισόφων ἐχάραξεν ὠραιότερον».¹²

Ἄν ὁ Ίανὸς Λάσκαρις καὶ ὁ Άλδος Μανούτιος ἀποπειράθηκαν νὰ δώσουν μορφή χειρόγραφου στὸ ἐντυπο βιβλίο, ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης καὶ ὁ Νικόλαος Βλαστός τὸ κατόρθωσαν στὴν ἐντέλεια. Ἡ βυζαντινὴ γραφὴ ἀποτελεῖ τὴν βάση γιὰ τὴν αἰσθητικὴ παρουσίαση καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ δομὴ τῆς σελίδας. Ὡς κωδικογράφος — καὶ μάλιστα πολὺ δραστήριος, ὅπως ἀποδείχθηκε πρὶν λίγα χρόνια — ὁ ἴδιος ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης δὲν διακρινόταν γιὰ τὴν καλλιγραφία του. Ἡ γραφὴ του ἦταν ἀσύμμετρη καὶ νευ-

ρική (είκ. 21). Ὁ Νικόλαος Βλαστός, ἀντίθετα, ἔγραφε μὲ τὸ ὕφος τῆς Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν, ἓνα εἶδος γραφῆς ποὺ δὲν χρησιμοποιήθηκε ποτὲ στὴν τυπογραφία (είκ. 22). Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἀνέθεσαν στὸν Ἰωάννη Γρηγορόπουλο νὰ χαράξει γιὰ λογαριασμὸ τοὺς νέα στοιχεῖα χωρὶς κανένα περιορισμὸ ὡς πρὸς τὴν πολυτυπία τῶν γραμμάτων καὶ τῶν συμπλεγμάτων. Ὁ Γρηγορόπουλος ἐργάστηκε ὡς κανονικὸς κωδικογράφος καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ παρουσίασε ἦταν ἐκπληκτικὸ (είκ. 23). Ἡ μορφὴ ποὺ εἶχε διατυπωθεῖ ἄλλοτε γιὰ τοὺς χαρακτήρες τοῦ Άλδου, ἀποδείχθηκε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀνίκανη νὰ ἐπηρεάσει τὶς αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις τῶν λογίων ἐκδοτῶν. Ἡ ἀνασύσταση τῆς τυπογραφικῆς κάσσας τοῦ Καλλιέργη εἶναι κάτι τὸ ἐξαιρετικὰ ἐπίπονο (είκ. 24). Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἀνακαλύπτει κανεὶς ὅτι δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν λογικὴ ἐνὸς τυπογράφου — τὴν λογικὴ δηλαδὴ τῆς ὁμοιομορφίας, τῆς ἀπλοποίησης καὶ τῆς ἐλάσσονος προσπαθείας — ἀλλὰ ἀκριβῶς μὲ τὴν λογικὴ ἢ μᾶλλον μὲ τὸ συναισθημα ἐνὸς κωδικογράφου, ποὺ δὲν διστάζει νὰ γράφει τὶς ἴδιες λέξεις στὴν ἴδια γραμμὴ μὲ δύο διαφορετικοὺς τρόπους. Ἡ στενὴ συγγένεια χειρογράφου καὶ ἐντύπου κατὰ τὸν Ζαχαρία Καλλιέργη δὲν περιορίζεται μόνο στοὺς χαρακτήρες. Ἐκτείνεται καὶ στὰ ἐπίτιτλα κοσμήματα καὶ στὰ πρωτογράμματα τῶν ἐπὶ μέρους κεφαλαίων. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ ἐπιλογὴ ἐνὸς καθαρὰ βυζαντινοῦ μοτίβου γιὰ τὸν σχεδιασμὸ ἐπιτίτλων καὶ τῶν πρωτογραμμάτων, μοτίβο ποὺ χρησιμοποίησε καὶ ὁ Γεώργιος Τριβίζιος, καὶ κατ' ἐξοχὴν ὁ Ἰωάννης Ρῶσος. Ἀνθὶνα θέματα μέσα σὲ τετράγωνα ἢ Πιόσχημα πλαίσια, σχεδιασμένα ἀρνητικὰ (ὡς λευκὲς γραμμὲς) σὲ κόκκινο περίβλημα.

12. Emile Legrand, ὁ.π., σελ. 24.